

Učebnice v tištěné nebo elektronické formě?

Josef Prokeš

Každý z nás v mládí kromě svědivých pupínků puberty nejspíše prožil i sladkobolné hledání a formulování vlastních, generačně podmíněných hodnot. Aby potom na prahu věku svých „šedin důstojných“ shledal, že ony kdysi tak pracně nalezené, vybojované a zdánlivě nezpochybnitelné hodnoty během klopotného života běhu vyšuměly jak zapomenutá limonáda. S tím bych si ale hlavu nelámal, tak tomu bylo, je a bude, co svět světem stojí.

Jsme však účastníky daleko fatálnějšího přelomu. Žijeme totiž nejenom v období lámání chleba a milénia, nýbrž i v době nalomení odvěkého lidského vnímání času a prostoru, v době radikální změny komunikačního stylu a tím i celého způsobu života. Pokusím se to naznačit na fenoménu knihy ve vztahu k počítači.

Již při objevu písma bylo namítáno, že zbaví lidstvo nezbytnosti používat paměti a posléze zničí orální kulturu. Skutečný text byl kupříkladu podle Sokrata vyryt v lidské duši a sdělován řečí: „...*tato nauka zanedbáváním paměti způsobí zapomínání v duších těch, kteří se jí naučí, protože spoléhající na písmo budou se rozpomínat na věci zevně, z popudu cizích znaků, a ne zevnitř sami od sebe.*” (Platón, 1958) Symptomatická je ovšem skutečnost, že uvedenou verbální Sokratovu kritiku písma známe z Platónova zápisu.

Tehdy – v přelomové době počátků písma – opravdu zapomenout znamenalo nebezpečně ohrozit nejenom sebe, nýbrž celou komunitu. Navzdory pochybovačům se však písmo, jak známo, prosadilo a člověk jeho prostřednictvím dokázal zafixovat složitější myšlenkové a jazykové konstrukce. Pravda, fixace jednou zformulovaného textu z jedné strany nazíráno nepřála neustálému vývoji lidského poznání a ve svém důsledku brzdila dynamiku proměn, nazíráno ze strany druhé však zase omezila míru volnosti následných interpretací sdělení – a tudíž vývoj lidského poznání podporovala. Konečně: vznik literární kritiky a literární historie byl podmíněn až vznikem písma.

Znakové a hieroglyfické písmo představovalo obrazový výraz orálních významů a naučit se je bylo obtížné, výlučnost znalosti čtení a psaní na sebe proto vázala možnost manipulace s informacemi a tudíž moc - to je do jisté míry obdobné i s dnešní tzv. počítačovou gramotností. Zásadní komunikační revolucí byl objev fonetické abecedy, který vedl k oddělení znaků i zvuků od jejich sémantického významu. Několik desítek písmen pojednou vystačilo na všechny tehdy známé jazyky, informace se dala snadněji převádět z kultury do kultury, což mělo nesporný význam integrační; vzpomeňme třeba na velkomoravskou misi Konstantina a Metoděje.

Způsob psaní se postupně vyvíjel a ustaloval: kupříkladu dědictvím tesaných hieroglyfů byl při psaní postup zprava doleva, výhodný původně pro praváky kameníky, zatímco praváci písaři si právě napsaný text takto dlaní rozmazávali. Následoval kompromisní způsob psaní „jako když oře býk“: jednu řádku zprava doleva a řádku následující naopak. Až se v Evropě ustálilo výhradně psaní zleva doprava. A tento způsob psaní nás ovlivňuje daleko více, nežli tušíme: třeba naše obrazy jsou komponovány a následně divácky vnímány z levého horního rohu diagonálně do pravého rohu dolního, zatímco kupř. obrazy čínské právě naopak – proto nám připadají zvláštní. Tím chci naznačit, že jakákoli změna média a paradigmatu komunikace s sebou přináší dalekosáhlé důsledky, které v přelomové době snad tušíme, ale sotva dokážeme předvídat.

Nad Gutenbergovým vynálezem se zase oprávněně poukazovalo, že nemírné rozšíření knih může snížit jejich výlučnou hodnotu na úroveň plebsu znalého čtení; jako vždy se prorokovalo to i ono, věštilo s prstem varovně vztyčeným. A opravdu: knihtisk sice zrodil moderní vědu s jejím exaktním vyjadřováním, ale narušil lidský smysl pro transcendentno,

knihotisk sice prosadil individualitu člověka, avšak uvrhl jej do čtenářské samoty a rozrušil jeho smysl pro středověkou pospolitost. Nazíráno z dnešního hlediska znamenal vítězství, byť za cenu nezbytných ztrát.

Kód mé již obstarožní generace znamená kniha. Štědrý den je pro mne osobně ve vzpomínkách svázán právě s knihou; knihu jsem jako dítě nacházel pod stromečkem a s ní jsem někde v koutku vychutnával vůni jehličí, hořících svíček a sváteční rodinné pospolitosti, za školu jsem chodil do čítárny univerzitní knihovny a na povinné čtenářské besedě obdivně vzhlížel k živému spisovateli, z knih jsem se učil „moudrým býti“. Z knih naučných i krásných. Ačkoli původně – třeba ještě v době Jana Amose Komenského – neplatilo dnešní rozdělení literatury na „naukovou“ a „krásnou“, byly i veršované slovníky.

Josef Dobrovský cestoval kočárem mezi knihovnami (během jedné takové pracovní cesty z Vídně do Prahy zesnul u nás v Brně) a na lístečky si ručně vypisoval poznámky s potřebnými informacemi. Srovnáním Dobrovského se současným badatelem pochopíme pravdivost mcluhanovské teze, že *každá technologie pro člověka postupně vytváří zcela nové prostředí, které je zpočátku pociťováno jako zkažené a degradující, a že prostředí nejsou nějakými pasivními obaly, nýbrž aktivními procesy*. (McLuhan, 1991) Od dnešních studentů vím, že když při psaní diplomové či disertační práce pocítí potřebu inspirace, bloumají přes víkend – kdy Internet není tolik přetížen – webem a skrze nepřebornou změť balastu se většinou doberou dvou tří zrníček čehosi, co je v řešení jejich problému posune dále; málokdo totiž bádá na něčem zcela ojedinělém.

Odborná, nauková kniha tedy v elektronické formě, ve formě vytvářené a posléze vnímané skrze počítač, má své opodstatnění a dynamicky se rozvíjí. Je interaktivní – informace se v ní předávají obousměrně, je hypertextová – víceúrovňové informace umožňují postupovat v textu různými směry, lze v ní účelně využít kombinovanou informaci textu, obrazu, zvuku i pohybu. Na levný nosič CD-ROMu lze umístit ekvivalent desítek tisíc stran textu. Navíc internetový text není fixovaný, lze jej průběžně opravovat a doplňovat. Není tedy divu, že se zrodil elektronický výukový systém (e-learning), jako velmi kvalitní doplněk stávajících možností vzdělání. Studenti procházejí takovýmto výukovým systémem každý svým tempem, sami si určují způsob jeho absolvování, vybírají z více variant výkladu, mohou i nemusí se vracet k jednotlivým tématům, podle svého individuálního biorytmu určují optimální čas výuky. Není třeba dodávat, že tyto nové edukační technologie jsou rovněž obrovským byznysem pro tvůrce i výrobce.

Důvěra naší knihou odkojené „staré gardy“ v tištěné slovo je pro mladou generaci nastupující značnou měrou přeformátována do elektronického média, což implikuje novou, specifickou strukturu nejenom formy komunikace, nýbrž i jejího obsahu. Úsloví *co je psáno, to je dáno* platí zatím ještě v kamenných školských institucích, kde tradičně *šedá je každá teorie*, avšak onen *zelený strom života* nejžhavější současnosti raší z dekontextualizovaného prostředí Internetu, kde médium samo je sdělením a formativní silou médií jsou média sama.

Studium z elektronických médií však nelze jednoznačně vymezit kladně či záporně. Třeba podle výzkumů Oregonské univerzity studenti aktivně využívající e-learning jsou v průměru o 10 % lepší, avšak okolo 15 % studentů uvedenou formu studia zásadně odmítá s odůvodněním, že míra odcizení je pro ně oproti tradičním způsobům vzdělání neúnosně velká. (Stauderk, 2002) Podle vlastních zkušeností mohu potvrdit, že získat potřebné informace z elektronických médií je pro mě výhodně rychlé, ale tyto neutříděné informace obtížně verifikuji a vřazuji do systému. Nemluvě o tom, že kvalita tisku v klasických knihách je mnohem lepší než kvalita současných elektronických zobrazovacích jednotek a do odborné knihy na papíře si mohu vpisovat poznámky i zvýrazňovat pro mne důležité pasáže textu.

Čtenář elektronického hypertextu není jako turista veden předem stanovenou trasou či hierarchií, nýbrž si v blocích propojených statí, tabulek, grafů, obrázků, hudebních záznamů i videosekvencí samostatně nachází vlastní, osobitý organizační princip, postupuje

individuálním tempem, navíc v denní či noční dobu pro něj nejpříhodnější. Má to mnoho společného s postmoderní prózou, v níž čtenář podle stupně své sečtělosti vychutnává autorovy narážky a odkazy k jiným textům; vždyť sám termín *text* je odvozen z latinského *textus* – utkaný, tkanina, osnova. Hypertext rozmýšlí naše zažitá rozlišení mezi autorem a čtenářem, mezi učitelem a žákem. Čtenáři i žáci jej mohou podle svého dotvářet, aktualizovat, osobitě vyplňovat místa jeho nedourčenosti. Je pravda, že umělecké využití elektronického hypertextu zatím u nás není nijak přesvědčivé, kupř. novela výtvarnice Markéty Baňkové, elektronická kniha–labyrint s názvem „*Město*“, je spíše formálním experimentem než kdovíjakým prozaickým průlomem ve smyslu primární funkce estetické. (<http://mesto.avu.cz>)

Skutečností ovšem je, že na Internetu existují interaktivní literární servery, z nichž uvádím alespoň *Písmáka*, projekt „amatérského literárního umění“, jak se sám nazývá (www.pismak.cz). Má ve své databázi tisíce autorů, literárních příspěvků a kritik, a to jak od autorů relativně renomovaných, tak i od naprostých diletantů a grafomanů. Je nasnadě, že právě tato demokratičnost se může z hlediska ortodoxně literárně-kritického jevit nejvíce problematičnou: jako čtenář, autor i kritik je připuštěn opravdu každý. Sdružení je to ovšem sympatické a kromě prózy i veršů lze na jeho stránkách shlédnout třeba i fotografie z písmáckých setkání nebo internetový odkaz na českou literaturu. Pod křídly *Písmáka* je možno založit i osobní internetové stránky spisovatele, což samozřejmě může učinit kterýkoli „psáč“ i sám o sobě kdekoli jinde v rámci své vlastní webové stránky. Domnívám se, že soustavně sledovat a kultivovat podobné literární servery by i pro sebeakademičtějšího odborníka mohlo být vzrušující a všestranně prospěšné.

Počítač chápu jako jednu z vrcholných forem technické civilizace s tím, že jeho údajná všemohoucnost pramení z mylného přesvědčení o možnosti kvantifikovat a algoritmizovat skutečnost. Počítač sám o sobě však není skutečnost, pouze jako médium stojí mezi člověkem a skutečností. Svrchovaně výstižně tento problém literárně zpracoval John Updike v románu *Rogerova verze* (*Roger's version*), v němž graduovaný student Dale Kohler na základě uděleného stipendia zkouší za pomoci počítače vědecky definovat boží existenci. Pochopitelně neuspěje, neboť podobné cíle náležejí výhradně člověku. *Počítač je mocná metafora, která nám pomáhá porozumět mnoha aspektům světa, ale která také zotročuje mysl lidí, kteří jiné metafory nemají a nemají ani jiné zdroje, na které by se mohli odvolat.* (Weizenbaum, 2002)

Počítač jako zhmotnělá racionalita není a nikdy nebude mocen emocí, třeba soucitu k utrpení. A právě emoce stmelují lidskou pospolitost. Stmelují ji – mimo jiné – i prostřednictvím klasické knihy. Knihy, kterou lze vnímat rovněž čichem a hmatem, knihy, kterou lze hodit po tchýni a kterou můžeme podložit nohu viklajícího se stolu. Knihy, o kterou se do krve pohádáme při rozvodu, knihy paperbackové do vlaku i té výpravně tlusté a vázané k usebranému listování za dlouhých zimních večerů doma u krbu. Knihy, které nikdy nedojdou baterie, která nehučí a nevrčí a nebolí z ní oči, která je krásná v knihovně a v níž na prahu stařeckého věku při listování nalezneme vepsané poznámky naší maminky či věnování slečny z první prodloužené v tanečních. Knihy, do které si vlepíme svoje *ex libris*.

Na rozdíl od počítače je totiž tištěná a bibliofilsky vypravená i svázaná a v prvních výtiscích očíslovaná kniha nóbíl. A pokud člověk ve jménu racionality nezavrhne krásu, kniha přetrvá. Otázka *Učebnice v tištěné nebo elektronické formě?* je tedy nastolena nesprávně. Pozměňme proto nadpis tohoto článku na příhodnější *Učebnice v tištěné i elektronické formě*. Vždyť mluvené slovo si v lidském životě přes všechny revoluční inovace informačních technologií podrželo svoji nezastupitelnost a kniha rovněž. To počítač sebe sama teprve hledá.

Klasická tištěná kniha zůstává záležitostí nezastupitelnou, artefaktem uměleckým i vědeckým. Přičemž její význam se zřejmě bude přesouvat k literatuře krásné: beletrii a poezii.

Literatura

- McLuhan, M.: **Jak rozumět médiím: Extenze člověka.** Odeon, Praha 1991.
- Platón: **Faidros o lásce.** Československý spisovatel, Praha 1958.
- Staudek, T.: **Vzdělávání a role univerzity příštího tisíciletí.** Univerzitní noviny MU, č. 3, 2002.
- Weizenbaum, J.: **Mýtus počítače – počítačový pohled na svět.** Moraviapress, Praha 2002.
- Prokeš, J.: **Člověk a počítač (aneb svítání digitální kultury).** Sursum, Tišnov 2000.